

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI NIZOMIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

**TARIX FAKULTETI "MILLIY G'OYA, MA'NAVIYAT ASOSLARI VA
HUQUQ TA'LIMI" YUNALISHI, 302-GURUH**

KURS ISHI

**MAVZU: XORIJIY MAMLAKATLARDA KONSTITUTSIYAVIY
NAZORAT TUSHUNCHASI**

BAJARDI: RAXIMBERDIEV M

TEKSHIRDI: DOTS.AVAZOVA SH.

TOSHKENT-2013

REJA

- 1. Xorijiy mamlakatlar Konstitutsiyalarining mohiyati va funksiyalari**
- 2. Konstitutsiyaviy nazorat tushunchasi va turlari**
- 3. Xorijiy mamlakatlarda umumiy yurisdiktsiyali sudlar hamda maxsus yurisdiktsiyali sudlar tomonidan konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshirish**
- 4. Xorijiy mamlakatlarda nosudlov konstitutsiyaviy nazorat organlari**

KIRISH

Mavzuning dolzarbligi. Hech bir davlatda yagona huquq sohasi mavjud bo'lishi mumkin emas. Har bir davlatning huquq sohalari, tarmoqlari o'z xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ammo barcha huquq tarmoqlari uchun konstitutsiyaviy huquq asos hisoblanadi.

Konstitutsiyaviy huquq tomonidan tartibga solinadigan va mustahkamlanadigan ijtimoiy munosabatlar, ijtimoiy tuzum va uning asoslari, jamiyatning siyosiy va iqtisodiy negizlari, jamiyat ijtimoiy tuzilishi (aholi qatlamlari) shaxslarning huquqiy holati; jamiyat va davlat siyosiy rejimi, davlat tuzilishi, boshqaruv shaklining belgilanishi-bular barchasi konstitutsiyaviy huquq institutlaridir.

Konstitutsiyaviy huquq mamlakat huquqiy tizimining asosiy sohasi sanaladi. Buning boisi shundaki, birinchidan, konstitutsiyaviy huquq konstitutsiyada mustahkamlangan prinsip va normalar, konstitutsiyaviy qonun va joriy qonunlarda jamlangan qoidalar asosida o'ta muhim ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquq sohasidir; ikkinchidan, konstitutsiya mamlakatda amal qiluvchi barcha huquq tarmoqlarining o'zagini tashkil etadi; uchinchidan, ba'zi mamlakatlarda konstitutsiyaviy odat va an'analarni hamda diniy qadriyatlarni ham o'z ichiga oladi.

Konstitutsiyaviy huquq jamiyat hayoti va davlat tuzilishining asosiy prinsiplarini huquqiy tarzda mustahkamlaydi, barcha ijtimoiy jarayonlarni boshqarishning umumiy asoslarini belgilaydi. U ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solishning bosh yo'nalishlarini ifodalovchi zaruriy mezonlarni yaratib beradi.

Konstitutsiyaviy huquqning muhim yo'nalishlaridan biri konstitutsiyaviy

nazorat instituti hisoblanadi.

Deyarli barcha davlatlarda, qonun chiqaruvchi vakolatli organning qonunlari va boshqa normativ huquqiy akt chiqarish huquqiga ega bo'lgan davlat organlarning huquqiy aktlarini Konstitutsiyaga muvofiqligini tekshirish uchun konstitutsiyaviy nazorat organi tashkil etilgan.

Konstitutsiyaviy nazorat instituti ushbu faoliyatni amalga oshiruvchi davlat organlarini o'z ichiga oladi. Asosan bu faoliyatni sud organlari amalga oshiradi. Konstitutsiyaning jamiyatda mavjud bo'lgan munosabatlarni tartibga solishdagi ahamiyati uning huquqiy aktlar tizimidagi oliyligini ta'minlash zaruriyatini keltirib chiqaradi. SHunday ekan, xorijiy mamlakatlar konstitutsiyaviy huquqining muhim sohasi bo'lgan konstitutsiyaviy nazorat tushunchasini o'rgani dolzarb ahamiyatga ega.

Kurs ishining maqsadi. Xorijiy mamlakatlarda konstitutsiyaviy nazorat tushunchasi, mohiyati, turlari bo'yicha tadqiqot olib borish.

Kurs ishining vazifalari:

- Xorijiy mamlakatlar Konstitutsiyalarining mohiyatini yoritib berish;
- Xorijiy mamlakatlar Konstitutsiyalarining funktsiyalarini o'rganish;
- Konstitutsiyaviy nazorat tushunchasini ochib berish;
- Konstitutsiyaviy nazorat turlarini tavsiflab berish;
- Xorijiy mamlakatlarda umumiy yurisdiktsiyali sudlar hamda maxsus yurisdiktsiyali sudlar tomonidan konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshirishni o'rganish;
- Xorijiy mamlakatlarda nosudlov konstitutsiyaviy nazorat organlarining faoliyatini o'rganish.

1. Xorijiy mamlakatlar Konstitutsiyalarining mohiyati va funktsiyalari

Konstitutsiyaga umumiy tarzda “oliy yuridik kuchga ega bo’lgan, bir tomonidan inson va ikkinchi tomondan davlat o’rtasidagi munosabatlar asoslarini, shuningdek, davlatning o’zining tashkillashtirish va faoliyat ko’rsatish asoslarini tartibga soladigan huquqiy normalar tizimi,” deya ta’rif berish mumkin.

Mutaxassislarning ta’riflariga ko’ra Konstitutsiya ma’lum bir mamlakatdagi butun huquq tizimining o’q tomiri va mamlakatdagi asosiy ustunlarini (qoidalarini) normativ xujjat, ya’ni bir tizimga solingan normalar to’plamidir. Ammo konstitutsiya normativ xujjatlar va qonunlarning oddiygina to’plami emas, balki uning o’zi oliy yuridik kuchga ega bo’lgan qonundir. Uning barcha normalari qolgan boshqa barcha qonunlarga nisbatan ustuvorlik kasb etadi. Amaldagi qonunchilikning barcha normalari konstitutsiya normalariga moslab qabul qilinadi. Konstitutsiyada amaldagi qonunchilikning asosiy yo’nalishlari belgilab beriladi.

Konstitutsiyaning ustuvorligi ba’zan uning normalarida ham mustahkamlab qo’yiladi: Masalan, Irlandiyaning 1937 yilda qabul qilingan Konstitutsiyasining 15-moddasida shunday deyiladi.

1. Ushbu Konstitutsiyaga yoki uning biron-bir ko’rsatmasiga zid keladigan bironta Qonun Parlament tomonidan qabul qilinishi mumkin emas.

2. Ushbu Konstitutsiyaga yoki uning biron-bir ko’rsatmasiga zid keladigan Qonunning aynan o’sha zid keladigan qismi amal qilinmaydi.

Yaponiyaning 1946 yilda qabul qilingan Konstitutsiyasining 98-moddasida esa shunday deyiladi: «Konstitutsiya mamlakatning oliy qonuni bo’lib, uning qoidalariga to’liq yoki qisman zid keladigan qonunlar, Farmonlar, reskriptlar yoxud davlatning boshqa xujjatlari qonuniy kuchga ega bo’lmaydi»

Barcha qonunlar va normativ xujjatlar Konstitutsiyaga mos bo'lishi uchun nima qilinadi? Masalan, Frantsiya Konstitutsiyasining ham bir qator moddalarida barcha qonunlar Konstitutsiyaga mos kelishi lozimligi mustahkamlab qo'yilgan.

Masalan, 61.1-moddada aytilishicha, chiqariladigan barcha organik qonunlar e'lon qilingunlariga qadar hamda Parlament palatalari reglamentlari ham Konstitutsiyaviy Kengash e'tiboriga havola qilinishi zarur. Bu kengash ularni o'rganib chiqib, Konstitutsiyaga mos yoki zid ekanligi to'g'risida o'z xulosasini beradi. Xuddi shu maqsadda qonunlar Respublika Prezidenti, Bosh vazir, Milliy Kengash raisi, Senat raisi, 60 ta deputat yoki 60 ta senator tomonidan Konstitutsiyaviy Kengashga jo'natilishi mumkin. Frantsiya Konstitutsiyasining 62-moddasida aytilishicha, g'ayrikonstitutsiyaviy (Konstitutsiyaga zid) topilgan qonun e'lon ham qilinmaydi, amalga ham kiritilmaydi. Konstitutsiya normalariga zid kelgan qonun g'ayrikonstitutsiyaviy deb topiladi.

Har bir Konstitutsiya o'zining oliy yuridik kuchga ega bo'lgan asosiy qonun sifatidagi yuridik mohiyati bilan bir qatorda, ijtimoiy-siyosiy mohiyatga ham egadir. Buning ma'nosi shundaki, har bir konstitutsiya ta'sis majlisida, parlamentda yoki saylov korpusida qabul qilinayotgan vaqtdagi siyosiy kuchlarning o'zaro munosabatining yozuvini anglatadi. Uni ma'lum ma'noda ijtimoiy shartnoma (yuridik ma'nodagi shartnoma emas) deb ham atash mumkin. Unda jamiyatning turli qismlarining siyosiy manfaatlari muvofiqlashtirib beriladi. Jamiyatning har bir qismi bo'lagi, u ijtimoiy sinfmi, sotsial qatlami, hududiy, milliy yoki boshqa birlashmami, bundan qat'i nazar siyosiy kurashda o'z ijtimoiy manfaatlarini himoya qiladi. O'zaro muvofiqlashtirilgan darajalar konstitutsiyada o'z aksini topadi. Jamiyatda bunday mutanosiblik bo'lmasa, hech qanday huquq-tartibot mavjud bo'la olmaydi.

To'g'ri, barcha ijtimoiy manfaatlarni teng ravishda nazarda tutadigan konstitutsiyani yaratishning iloji yo'q.

Ba'zi mualliflar konstitutsiyalarning yuridik (formal) va faktik turlari bo'lishi mumkinligi xususida fikr bildiradilar.

Mustabid (totalitar) siyosiy tuzum o'rnatilgan mamlakatlarda formal (yuridik) ma'nodagi hamda moddiy (faktik) ma'nodagi konstitutsiyalar o'rtasida katta farqlar ko'zga tashlanadi. Chunki bunday davlatning asosiy qonuni amalda mavjud rejimni to'sib, pana qilib turuvchi parda vazifasini o'rnatadi xolos.

Konstitutsiya mohiyati xususida yuqorida aytilgan gaplar zamonaviy konstitutsiyalar faqat alohida ijtimoiy guruhlar manfaatlarini aks ettiradi, degan ma'noni anglatmaydi, albatta. Ammo konstitutsiyalarda ular ko'proq hisobga olinishi va ta'minlanishi bor gap. Ammo mamlakat konstitutsiyasi aholining barcha qatlamlarining qo'llab-quvvatlanishi uchun, konstitutsiya ijtimoiy totuvlikka erishish maqsadlariga xizmat qiladigan hamda aholining barcha qatlamlari tomonidan adolatli deb tan olinadigan huquq-tartibot o'rnatishi lozim.

“Yuridik konstitutsiya” termini (iborasi) o'z navbatida ikki ma'noda, ya'ni moddiy va formal ma'noda ishlatiladi. Moddiy ma'nodagi konstitutsiya davlat va jamiyat qurilishi asoslarini, shaxsning huquqiy holatini tartibga soluvchi normalar tizimidir. Rasmiy ma'nodagi konstitutsiya oliy yuridik kuchga ega bo'lgan va boshqa qonunlarga qaraganda alohida murakkab tartibda o'zgartiriladigan huquqiy xujjatdir. Ta'kidlab o'tish lozimki, konstitutsiyani rasmiy tushunish tegishli xujjatlarning matnlarida o'z in'kosini topadi, ya'ni uning oliy yuridik kuchga ega ekanligi bevosita yoki bilvosita (masalan, konstitutsiyaviy nazorat institutini reglamentlash yo'li bilan) e'lon qilinadi hamda unga o'zgartirish kiritishning murakkab tartibi qat'iy belgilab quyiladi. Qoida bo'yicha, ham rasmiy ma'nolarda gavdalanadi, ya'ni har ikkila tavsifni o'zida mujassam etadi.

Bu tabiiy hol bo'lib, mantiqqa mos keladi, zero rasmiy (formal) konstitutsiya muhimlikda moddiy konstitutsiyadan ortda qolmaydi. U moddiy konstitutsiyaning barqororligini hamda sha'nini ta'minlashning yuridik mexanizmini ifodalaydi. Jahon amaliyotida istisnalar ham mavjud. Masalan, Buyuk Britaniyada konstitutsiya faqat moddiy ma'noda mavjuddir. Chunki bu mamlakatda oliy yuridik kuchga ega bo'lgan va o'ta murakkab tartibda o'zgartirish kiritiladigan huquqiy xujjat yoki xujjatlar tizimi mavjud emas. Jamiyat va davlat qurilishi asoslari, shuningdek ularda shaxs o'rni masalalari albatta bu mamlakatda

ham tartibga solinadi va bu ish u yerda samarali amalga oshiriladi. Bundan endi ushbu mamlakatda konstitutsiya umuman yo'q degan ma'no kelib chiqarmasligi lozim. Umuman olganda, huquqiy tartibga solish bu yerda ko'plab qonunlar, huquqiy odatlar, sud pretsedentlari, doktrinal, ya'ni nazariy huquq manbalari orqali amalga oshiriladi, chunki bu qonunlar tegishli turning sohaviy manbalari singari huquqiy kuchga egadir.

SHuni ta'kidlab o'tish lozimki, "konstitutsiya" termini ishlatilganda ko'pincha formal ma'nodagi yuridik konstitutsiya nazarda tutiladi. Konstitutsiyani moddiy-huquqiy va formal-huquqiy tushunish uning yuridik mohiyatini ifoda etadi.

Ma'lumki, konstitutsiyaning birinchi funktsiyasi yuridik funktsiyadir. Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, konstitutsiya Asosiy Qonundir. U davlat huquqining asosiy manbasi, ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solish tizimi poydevoridir. U davlatdagi huquq tartibot asosidir.

Konstitutsiyaning ikkinchi funktsiyasi siyosiy funktsiyadir. Konstitutsiya davlat qurilishini, davlatning alohida fuqarolar, ularning guruhlar va umuman jamiyat bilan munosabatlarini belgilab, jamiyatning siyosiy tizimining huquqiy asosi bo'lib xizmat qilishi, uning siyosiy funktsiyani ado etishidan dalolat beradi. Barcha siyosiy kuchlar - turli partiyalar va harakatlar konstitutsiyada belgilab berilgan qoidalar asosida o'zaro hamkorlik va raqobat qiladilar, kurashadilar va davlat hokimiyatidan foydalanadilar.

Albatta, bu qoidalar konstitutsiyaga real hayot voqeliklariga binoan kiritiladi, ammo avval konstitutsiyada belgilab qo'yilib, so'ngra hayotga tatbiq etiladigan hollar ham uchrab turadi. Konstitutsiya islohoti saylov tizimini o'zgartirib yuboradigan holatlarni bunga misol qilib keltirish mumkin. Konstitutsiyaning siyosiy funktsiyasining amalga oshirilishi davlatning siyosiy yaxlitligini ta'minlaydi.

Konstitutsiyaning uchinchi funktsiyasi uning ideologik, ya'ni mafkuraviy funktsiyasidir. Konstitutsiya eng obro-e'tiborli qonun sifatida jamiyatdagi umum tan olingan qadriyatlarga, ya'ni inson huquqlari, mulk, demokratiya, oila va ba'zan

Xudoga e'tiqod-iymon kabi qadriyatlarga murojaat etadi. Bu qadriyatlar keyin joriy qonunlarda, sud amaliyotida, konstitutsiyaviy nazorat organlari faoliyatida inobatga olinadi va tasdiqlanadi.

Xorijiy mamlakatlar konstitutsiyalarida mustahkamlab qo'yil-gan mafkuraviy (ideologik) qoidalarga e'tibor beradigan bo'lsak, quyidagilarga amin bo'lamiz:

«Davlat oilani jamiyatni birlashtiruvchi asos va tabiiy ilk manba sifatida, shuningdek, har qanday pozitiv huquqlardan ustuvor bo'lgan ajralmas va daxlsiz huquqlarga ega bo'lgan axloqiy institut sifatida tan oladi». (Irlandiya Konstitutsiyasi, 41-modda, 1-qism).

«Davlat insonning ongli mavjudot sifatida har qanday pozitiv huquqlar bilan bir qatorda xususiy mulk huquqiga egaligini tan oladi». (Irlandiya Konstitutsiyasi 43-modda, 1-qism, 1-band.)

Konstitutsiyaviy tarzda tartibga solinadigan ob'ektlar konstitutsiya mazmunining eng muhim elementlaridan biridir. Keyingi bir necha yuz yillar ichida ular ko'plab o'zgarishlarga uchradi. Birinchi paytlarda konstitutsiyalar ijtimoiy munosabatlarning ikki-uchta guruhini (blok) tartibga solardilar.

Inson va fuqaroning huquqlari va erkinliklari shunday munosabatlarning birinchi guruhini tashkil etardi. Konstitutsiyani yaratishdan ko'zlangan asosiy maqsad, ham avval boshda inson va fuqaroning huquqlarini davlat tajovuzidan muhofaza qilishdan iborat bo'lgan. Konstitutsiyaning oliy yuridik kuchga ega ekanligi unda e'lon qilingan huquqlar va erkinliklarni turli oddiy qonunlar va huquqiy xujjatlar chiqarib, kamsitishga poymol qilishga yo'l qo'ymagan. Ommaviy hokimiyatning tashkil etilishi ijtimoiy munosabatlarning ikkinchi guruhini (blokini) tashkil etgan. Xalq suvereniteti tamoyiliga asoslangan bu tashkilot o'zidan kelib chiqadigan vakillik boshqaruvi tamoyillari hokimiyatning tarmoqlarga taqsimlanishi tamoyillarini hayotga tatbiq etishga mo'ljallangan. Vakillik boshqaruvi tamoyilining ma'nosi shundaki, qonun chiqaruvchi hokimiyat xalq tomonidan saylanadi, uning xohish-irodasini ifoda etadi va shakllantiradi.

Hokimiyatning taqsimlanishi tamoyilligiga ko'ra, qonun chiqaruvchi, ijroiya va sud hokimiyati bir-birini mutanosiblashtiruvchi turli davlat organlari tomonidan amalga oshiriladi. Eng birinchi konstitutsiyalardayoq, davlat hokimiyati shakllantirishning asosiy tamoyillari, ularning vakolatlari hamda ular o'rtasidagi o'zaro munosabatlar belgilab berilgan edi. *Ijtimoiy munosabatlarning ushbu guruhi siyosiy hududiy qurilishni ham qamrab oladi. Hududiy tuzilmalar turlari, ularning o'zaro va markaziy hokimiyat bilan munosabatlari shu jumlagi kiradi.* Bunday normalar federativ davlatlar konstitutsiyalariga ba'zan esa unitar davlatlar konstitutsiyalariga ham kiritilgan.

Bora-bora konstitutsiyaviy tarzda tartibga solinadigan ob'ektlar doirasi kengayib borgan. Buning umumiy sababi albatta jamiyatning iqtisodiy-ijtimoiy va siyosiy hayotidagi o'zgarishlardadir.

Paydo bo'lgan yangi munosabatlar, eski munosabatlarning iste'moldan chiqib qolishi konstitutsiyaviy qonunchilikda o'z in'ikosini topa borgan. Ilmiy texnikaviy taraqqiyot ham jahon konstitutsiyaviy rivojlanishiga barakali ta'sir ko'rsatgan, zero, moddiy xarakterdagi bu sabab boshqa aniqroq sabablar bilan to'ldiriladi. Yuzaga keladigan muammolar siyosiy kuchlararo munosabatlardagi o'zgarishlarni hisobga olgan holda tartibga solinadi va bunday muammolar odatda, konstitutsiyaviy tarzda tartibga solinishi lozim bo'ladi.

Masalan, kishilarning o'z jinsini o'zgartirish huquqi meditsina fanidagi yutuqlar hisobidan yuzaga keldi. Konstitutsiyaviy qonunchilikka insonni biologik mavjudot sifatida butunlay qirilib ketishidan saqlab qolishi uchun ba'zi bir man etuvchi, taqiqlovchi normalar ham kiritilishi zarurati paydo bo'ldi. SHveytsariya Konfederatsiyasining yangi Konstitutsiyasidagi (1999 yil) 119-moddaning 2-qismida insonga nisbatan gen injenerligini qo'llash va meditsinaviy yo'l bilan homilador qilishni tartibga soluvchi normalar mavjud. Unda shunday deyiladi: «Konfederatsiya insonning, shaxsning va oilani qadr-qimmati himoyasi ta'minlanishini nazorat qilib boradi va jumladan quyidagi tamoyillar amalga oshirishini ta'minlaydi»

Huquq va erkinliklar sohasi yangi huquqlar va erkinliklar hisobiga kengayib bormoqda. Masalan, hozirgi vaqtda, ko'plab mamlakatlar konstitutsiyalariga atrof muhitni muhofaza qilish, axborot olish, kam sonli millat va elatlar tilini ham iste'molga kiritish, fan va madaniyatni taraqqiy ettirishda ishtirok etish, onalik va bolalikni muhofaza qilish huquqlari kiritilgan.

Oliy davlat organlari munosabatlaridagi evolyutsion taraqqiyot ijro hokimiyatining kuchayib borishi an'analari bilan tavsiflanadi. Ammo konstitutsiyalarda bu hol hozircha to'g'ridan-to'g'ri ko'zga tashlanmaydi.

Hukumat vakolatlari kengayib borayotganligi sababli konstitutsiyalarda qonun chiqaruvchi va ijroiya hokimiyati o'rtasidagi munosabatlar yanada aniqroq tartibga solinmoqda. Hukumatning barqarorligini ta'minlashga yo'naltirilgan normalar ham paydo bo'lmoqda.

Masalan, ikkinchi jahon urushigacha qabul qilingan konstitutsiyalarda hukumatning iste'foga ketishi uchun destruktiv ishonmaslik votumining bildirilishi kifoya deb belgilab qo'yilgandi. Bunda hukumat iste'foga ketishi uchun parlamentda, odatda quyi palatada, yangi hukumat boshlig'i lavozimiga nomzod ko'rsatmasdan ham ko'pchilik salbiy ovoz berishi yetarli edi.

GFRning 1949 yilda qabul qilingan Asosiy Qonunida esa konstruktiv votum nazarda tutilgan. Kantsler yangi kantsler saylanganidan keyingina o'z lavozimidan ketadi (bu ishonchsizlik bildirishning konstruktiv votumi bo'lib, destruktiv votumdan farqli o'laroq, hukumat boshlig'i lavozimiga yangi nomzod talab qilinmaydi).

XX asr konstitutsiyalarida, ayniqsa, Ikkinchi jahon urushidan keyin qabul qilingan konstitutsiyalarda davlatning iqtisodiy va ijtimoiy organlari maqomini, davlatning ijtimoiy va iqtisodiy faoliyatini tartibga soluvchi normalar ko'zga tashlanadi. Bu davlatning ijtimoiy hayotdagi tartibga soluvchi roli kuchayib borayotganligidan dalolat beradi.

Italiya Respublikasining 1947 yildagi konstitutsiyasida, iqtisod va mehnat milliy kengashi xususida normalar (99-modda).

Germaniyaning Asosiy Qonunida esa Federatsiyaning umumiy manfaatlarni amalga oshirishda ishtirok etishi (91-a moddasi) hamda iqtisodiy va ijtimoiy sohalarida ishtirok etishi xususida norma-lar bor. 1978 yilda qabul qilingan Ispaniya Konstitutsiyasiga esa ijtimoiy va iqtisodiy siyosatning asosiy tamoyillariga bag'ishlangan butun bir bob kiritilgan.

Tarixiy evolyutsiya jarayonida Yevropa tsivilizatsiyasi hozirgi kunda amalda bo'lgan konstitutsiyalarning ikki guruhini vujudga keltirdi:

Birinchi guruh - bular hozirgi zamon shartlaridan keskin farq qiluvchi sharoitlarda qabul qilingan eski konstitutsiyalardir. Bu xildagi konstitutsiyalarga 1787 yildagi AQSH konstitutsiyasi, shuningdek, 1831 yildagi Belgiya konstitutsiyasi, 1874 yildagi SHveytsariya konstitutsiyasi eng yaqqol misol bo'ladi.

Ikkinchi guruhga – XX asrning 2-yarmida qabul qilingan “yangi avlod” konstitutsiyalari kiradi. Masalan, 1946 yildagi Yaponiya konstitutsiyasi, 1947 yildagi Italiya konstitutsiyasi, 1949 yildagi GFR konstitutsiyasi, 1958 yildagi Frantsiya konstitutsiyasi, 1978 yildagi Ispaniya konstitutsiyasi va boshqa konstitutsiyalarni misol qilib ko'rsatishimiz mumkin. ”Yangi avlod” konstitutsiyalari dastlabki konstitutsiyalardan huquq va erkinliklar institutining, konstitutsiyaning himoya qilish mexanizmlari va ijtimoiy muammolariga murojaat qilish mexanizmlarining kengayishi natijasida, konstitutsiyaviy boshqaruv hajmining ko'payishi bilan farq qiladi.

20- yillarning boshlarida, SHarq mamlakatlari jumladan, Turkiya, Eron, Misr, Afg'onistonda davlat mustaqilligining shaklla-nish jarayoni konstitutsion qurilishning shunday tipini vujudga keltirdiki, u Yevropadagi konstitutsion shakllarni umum e'tirof etilgan huquqiy qadriyatlarni (shaxs huquqlarining daxlsizligi, fuqarolik, davlat va shu kabilarni) rivojlangan fuqarolik-huqu-qiy normalar majmuiga ega bo'lgan an'anaviy musulmonlar huquqini birga qo'shib olib borishga urindi.

1968 yildagi “Svazilend” konstitutsiyasi xalqning demokratik an'analariga va turmush tarziga muvofiq kelmaganligi sababli bekor qilindi: mustamlaka

bo'lmasdan oldingi paytda bo'lgan hokimiyat tizimi qayta tiklangan. XVIII asr oxirida boshlangan jahon konstitutsiyaviy tarixiga nazar tashlansa, ijtimoiy munosabatlarni kons-titutsiyaviy huquqiy tartibga solish taraqqiyotini tavsiflaydigan bir qancha an'analarni (tendentsiyalarni) payqab olish mumkin.

Konstitutsiyalar ilk paydo bo'lgan chog'larda inson, jamiyat va davlat o'rtasidagi konstitutsiyaviy-huquqiy munosabatlar asosan siyosiy soha bilan cheklangan edi.

Konstitutsiyalarda asosan fuqarolik, ya'ni shaxsiy hamda siyosiy (ommaviy) huquqlar, shuningdek, inson va fuqarolarning erkinliklari, ijtimoiy-iqtisodiy fuqarolardan esa odatda mulkchilik huquqi mustahkamlangan. Tabiiyki, davlat hokimiyati qurilishi, uning qonun chiqaruvchi, ijroiya va sud tarmoqlariga bo'linishi konstitutsiyaviy tartibda belgilanar hamda ushbu hokimiyat tarmoqlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar aniqlab berilardi. Federativ davlatlar konstitutsiyalarida esa davlat bilan federatsiya sub'ektlari o'rtasidagi munosabatlar ham belgilab berilardi.

XX asrda ijtimoiy-sinfiy ixtiloflarning kuchayishi shunga olib keladiki, konstitutsiyalar u yoki bu shaklda butun ijtimoiy qurilishi asoslarini, shu jumladan, siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va boshqa sohalarni ham tartibga soladigan bo'ladilar. Ikkinchi jahon urushidan keyin qabul qilingan konstitutsiyalarda keng va tom ma'noda ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish an'analarga ko'proq o'rin belgilangan.

XX asr o'rtalarida tsenzli saylov huquqidan bosqichma-bosqich teng va to'g'ridan-to'g'ri saylovlarga o'tilishi demokratlashtirilish tendentsiyasining yuqori nuqtasi bo'ldi. Keyingi paytlarda, konstitutsiyaviy huquqda internatsionalizatsiya tendentsiyasi ko'zga tashlanmoqda. Bu hol har bir demokratik davlatdagi milliy konstitutsiyaviy huquqning xalqaro ommaviy huquqqa tobora yaqinlashib, o'rtadagi chegaraning yo'qolib borishida namoyon bo'lmoqda.

Hozirgi kunda, ko'plab mamlakatlar konstitutsiyalarida "xalqaro huquqning umum tan olingan tamoyillari va normalari milliy huquqning uzviy qismini tashkil

etishi hamda ular orasida nomos-liklar vujudga kelgan hollarda xalqaro huquq normalari qo'llanishi" deb yozib qo'yilgan.

Konstitutsiyaning amal qilishi bir qancha jihatlar (aspektlar) bo'yicha ko'rib chiqiladi. Birinchi aspekt Konstitutsiyaning vaqt bo'yicha amal qilishidir. Konstitutsiya asosan uning xulosaviy qoidala-rida, ba'zan esa uning uchun maxsus chiqarilgan Qonunda ko'rsatilgan vaqtdan boshlab amal qila boshlaydi. Agar u vaqtinchalik amal qiladigan Konstitutsiya bo'lsa, doimiy Konstitutsiya qonuniy kuchga kirgunga qadar amal qiladi. Qoida bo'yicha Konstitutsiya mamlakatning butun hududida bir vaqtda amal qila boshlaydi. Agar mamlakat hududiga boshqa hududlar qo'shilsa, ular qo'shilgan yoki maxsus hududiy xujjatlarda ko'rsatilgan vaqtdan boshlab Konstitutsiya ularning hududida ham amal qila boshlaydi. Masalan, GFRning 1949 yilda qabul qilingan Asosiy Qonunining 23-moddasidagi qoidaga muvo-fiq, bu Konstitutsiya avvalgi G'arbiy Germaniya hududida amal qilar-di. 1990 yilda SHarqiy Germaniya GFRga qo'shilganidan keyin, Asosiy Qonun uning hududida ham amal qila boshladi.

Konstitutsiyaning amal qilishining ikkinchi aspekti (jihati) uning shaxslar doirasi bo'yicha amal qilishidir. Ma'lumki, Konstitutsiya davlatning barcha organlari uchun bir xilda majburiydir. U ushbu davlat hududidagi barcha shaxslar, muassasalar va tashkilotlar uchun, shuningdek, ushbu davlatning xorijdagi barcha fuqarolari, yuridik shaxslari, muassasalari va tashkilotlari uchun ham majburiydir.

CHet mamlakatlar va xalqaro hukumat tashkilotlari uning tamo-yillarga va xalqaro huquq normalariga zid keladigan qismlaridan boshqa barcha qoidalarni tan oladilar va hurmat qiladilar¹.

Konstitutsiya normalarining bevosita amal qilinishi masalasi ham juda muhim ahamiyatga egadir. Bir qator Konstitutsiyalarda bunday amal qilinish nazarda tutilgan. Masalan, Bolgariya Respublikasining 1991 yilda qabul qilingan Konstitutsiyasining 5-moddasi, 2-qismida shunday deyiladi:

«Konstitutsiya qoidalari bevosita amal qiladi».

¹ Xorijiy mamlakatlar konstitutsiyaviy huquqi / Mas'ul muharrir: professor A.A.Azizxo'jaev. – Toshkent: TDYUI, 2009, 269-bet.

O'z-o'zidan ijro etiladigan normalar ham mavjud, ularning bevosita amal qilish xususida har xil shubhalar bo'lishi mumkin ham emas. Masalan, Yaponiya Konstitutsiyasida «Ilmiy faoliyat erkin-ligi kafolatlanadi», deb mustahkamlab qo'yilgan. Agarda bironta ilmiy xodimga u tanlagan ilmiy tadqiqot yo'nalishi bois yoki o'z ilmiy ishining natijalarini e'lon qilganligi sababli, qandaydir tazyiqlar o'tkazilsa, u o'zining konstitutsiyaviy erkinligiga ishora qilgan holda, sudga murojaat qilishi mumkin.

Yaponiya Konstitutsiyaning 6-moddasida aytilishicha, «Imperator kabinet taqdimiga binoan, Oliy sudning Bosh sud'yasini tayinlaydi». Bu norma, o'z-o'zidan ko'rinib turibdiki, amalga oshirilishida hech qanday aniqlashtirilishga muhtoj emas.

GFR Asosiy Qonunidagi 1-moddaning, 3-qismidagi qoida alohida e'tiborga loyiqdir.

Unga ko'ra, «quyidagi asosiy huquqlar qonun chiqaruvchi, ijroiya va sud hokimiyatini bevosita amal qiluvchi huquqlar sifatida bajarishga burchli qiladi, ya'ni shundan keyin keladigan 19 ta moddada mustahkamlab qo'yilgan asosiy huquqlar hech qanday boshqa qonun, buyruq yoki farmoyish chiqarilmasdan ham bajarilishi, amalga oshirilishi majburiydir».

2. Konstitutsiyaviy nazorat tushunchasi va turlari

Barcha davlatlarda albatta, agar u demokratik davlat bo'ladigan bo'lsa, qonun chiqaruvchi vakolatli organning qonunlari va boshqa normativ huquqiy akt chiqarish huquqiga ega bo'lgan davlat organining chiqargan huquqiy aktlarini tekshirish uchun konstitutsiyaviy nazorat organi tashkil etilgan.

Konstitutsiyaviy nazorat instituti bu uchun faoliyatni amalga oshiruvchi davlat organlarini ham o'z ichiga oladi. Asosan bu faoliyatni sud organlari amalga oshiradi. Konstitutsiyaning jamiyatda mavjud bo'lgan munosabatlarni tartibga solishdagi ahamiyati uning huquqiy aktlar tizimidagi oliyligini ta'minlash zaruriyatini keltirib chiqaradi. Konstitutsiyaning huquqiy himoyasi deganda, shunday vosita va yo'llarni tushunish kerakki, ularning yordamida

konstitutsiyaning qonuniyligiga qattiq rioya etish rejimiga erishish kerak, boshqa barcha davlat organlari tomonidan qabul qilingan huquqiy aktlar unga mos bo'lishi kerak, konstitutsiyaga mos bo'lmagan huquqiy aktlarni, shuningdek, alohida normalarni konstitutsiyaga mos emasligi tufayli bekor bo'lish printsipli tushuniladi.

Konstitutsiyaviy nazorat – davlatda huquqni himoya qilish fao-liyatining alohida turi bo'lib, mazkur davlat qonunlari va boshqa normativ xujjatlarining konstitutsiyaga muvofiqligini tekshirishida o'z ifodasini topadi.²

Konstitutsiyaviy nazorat XXI asr boshida AQSHda, keyinchalik 1848 yilda Yevropada (SHveytsariyada) paydo bo'lgan. Endilikda jahonning deyarli barcha konstitutsiyalarida e'tirof etilgan.

Konstitutsionalizmning tarixiy rivojlanishi va amaliyoti shuni ko'rsatadiki, konstitutsiyaning ustunligi tamoyilini amalga oshirish uchun konstitutsiyaning o'zida bu tamoyilni mustahkamlash yetarli emas.

Konstitutsiyaning ustunligi nafaqat konstitutsiya ustunligining e'lon qilinganligi bilan bog'liq, balki konstitutsiyaviy sud nazorati bilan ham ta'minlanadi.

Konstitutsiyaviy nazorat institutining mavjud bo'lmasligi har qanday kuchli davlat bo'lmasin, uning uchun salbiy oqibatlarni keltirib chiqarishi tayin.

Huquqiy davlatning asosiy belgilaridan biri bu konstitutsiya va qonunlarning ustunligini ta'minlashdan iboratdir. Bu vazifa konstitutsiyaviy nazorat organlari, ya'ni konstitutsiyaviy sudlov organlariga tegishlidir.

Konstitutsiyaviy nazoratning ob'ekti sifatida har bir davlat qonunchiligiga ko'ra qonun chiqaruvchi organ, ya'ni parlament tomonidan chiqarilgan qonunlar, ayrim davlatlarda parlament reglament-lari, hukumat tomonidan chiqarilgan turli normativ va normativ xarakterda bo'lmagan aktlar, davlat boshliqlari tomonidan chiqarilgan normativ huquqiy aktlar, davlat organlari, mansabdor shaxslar tomonidan chiqarilgan normativ huquqiy aktlar, xalqaro va davlatlararo shartnoma hamda bitimlar amalga oshiriladigan konstitutsiyaviy nazoratning ob'ekti bo'lishi mumkin.

² Yuridik entsiklopediya –T.: SHarq nashriyot-matbaa aktsiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2001 y. 244-b.

Xorijiy mamlakatlarda konstitutsiyaviy nazorat instituti har xil ko'rinishda amalga oshiriladi. Bu asosan davlatlarning siyosiy rejimi yoki davlat shakliga bog'liq bo'ladi.

Konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshirish asosan quyidagi ko'rinishlarga ega:

Birinchisi – Yevropacha model (markazlashgan) tizim. Ushbu ti-zimda Konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshiruvchi maxsus sud Konstitutsiyaviy nazorat sudi tashkil etiladi, Konstitutsiyaviy sud uchun nazorat funktsiyasi asosiy va yagona hisoblanadi. Bu tizimga GFR, Avstriya, Italiya, Ispaniya kabi davlatlar kiradi.

Ikkinchisi – konstitutsiyaviy nazoratni maxsus organ tomoni-dan amalga oshirilishi nazarda tutiladi bunda konstitutsiyaviy nazo-ratni amalga oshirish uchun maxsus organlar tashkil etilib, ushbu organlar sud deb nomlanmaydi. Ushbu tizimning klassik timsoli Frantsiya hisoblanadi. Frantsiyada konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshiruvchi Konstitutsiyaviy Kengash faoliyat yuritadi. Sobiq Ittifoq davrida konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshiruvchi maxsus komitetlar mavjud bo'lgan. Ushbu maxsus organlar konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshiruvchi sudlardan faoliyati bo'yicha farq qiladi.

Maxsus konstitutsiyaviy nazorat sudlari sud ish yuritish tartibiga rioya etadilar. Ya'ni ish yuzasidan ko'rsatmalar eshitiladi, sud ish tartibi yuritiladi, guvohlar eshitiladi, majlisga rais rahbarlik qiladi. Ushbu organlar konstitutsiyaviy nazoratdan tashqari yana boshqa vakolatlarni ham amalga oshirishi mumkin.

Ba'zida konstitutsiyaviy nazoratni uch ko'rinishga ajratib ko'rsatishadi. Umumiy va maxsus vakolatli sudlar tomonidan amalga oshirish hamda nosudlov faoliyatini amalga oshiruvchi organlar tomonidan amalga oshirish.

Yuqorida konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshiruvchi organ-larning turlari to'g'risida to'xtalib o'tdik. Bundan tashqari, konsti-tutsiyaviy nazoratni bir necha mezonlarga ko'ra, turlarga bo'lish mumkin.

Amalga oshiriladigan konstitutsiyaviy nazoratning mazmuniga ko'ra, konstitutsiyaviy nazorat klassifikatsiyasi:

1. Formal konstitutsiyaviy nazorat – qonunlarni va boshqa normativ huquqiy xujjatlarni qabul qilish uchun o'rnatilgan tar-tib qoidalarga rioya qilinganligini tekshirish uchun amalga oshiriladigan konstitutsiyaviy nazorat.

2. Moddiy konstitutsiyaviy nazorat – davlat qonunlari-ning va boshqa normativ huquqiy xujjatlarining konstitutsiya maz-muniga muvofiqligini o'rganish uchun o'tkaziladigan konstitutsiyaviy nazorat.

3. Mavhum konstitutsiyaviy nazorat – ma'lum bir vakolatga ega bo'lgan sub'ektlarning tashabbusi bilan aniq bir sabablarga ega bulmay turib o'tkaziladigan konstitutsiyaviy nazorat.

4. Aniq konstitutsiyaviy nazorat – aniq bir sud ishi bilan bog'liq ravishda amalga oshiriladigan konstitutsiyaviy nazorat.

Keltirib chiqargan huquqiy oqibatlariga qarab konstitutsiyaviy nazoratning quyidagi ikki turi mavjud:

Nazorat qiluvchi - huquqiy xujjat o'z kuchini yo'qotadi.

Tavsiya qiluvchi - huquqiy xujjatni qabul qilgan organga uni bekor qilish tavsiya qilinadi.

Konstitutsiyaviy nazoratning yana ikki turi bor:

Hal qiluvchi - konstitutsiyaviy nazorat qo'llangan qonun (qonun loyihasi) bekor qilinadi.

Maslahat beruvchi - tavsiyaviy xarakterga ega.

Majburiylik darajasiga qarab konstitutsiyaviy nazoratning quyidagi ikki turi mavjud:

Majburiy - qonun talablariga muvofiq o'tkaziladi.

Fakultativ - sub'ektlarning tashabbusiga ko'ra o'tkaziladi.

Konstitutsiyaviy nazorat organining qabul qilgan qarori ham farqlanadi:

-Orqaga qaytish kuchiga ega(bunday qarorlar ex-tunc qarorlar deb nomlanadi) bo'lgan qarorlar;

-Faqat qabul qilingani vaqtdan so'ng kuchga kiruvchi qarorlar (bunday qarorlar ex-nunc deb nomlanadi).

Birinchi variant ko'p noqulayliklar tug'dirganligi sababli, odatda, ko'pchilik mamlakatlarda faqat ikkinchi shakli qo'llanadi.³

Konstitutsiyaviy nazorat amalga oshirilish joyiga ko'ra ikki turga bo'linadi:

1. Ichki konstitutsiyaviy nazoratni akt chiqargan organning o'zi amalga oshiradi.

2. Tashqi konstitutsiyaviy nazorat boshqa organlar tomonidan amalga oshiriladi.

Konstitutsiyaviy nazorat amalga oshirilish hajmiga ko'ra ikki turga bo'linadi:

1. To'liq - jamiyat munosabatlarini yaxlit tizimini qamrab oladi;

2. Qisman belgilangan doiradagi munosabatlarni qamrab oladi (inson va fuqarolarning huquqlariga oid munosabatlar, federativ munosabatlar).

Konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshirishga bo'lgan ehtiyoj quyidagi hollarda vujudga kelishi mumkin. Biror bir ish yuzasidan nazorat olib borish zarurati orqali — AQSH, Italiya, GFR, Meksika, Hindiston. Hech qanday ob'ektiv sababsiz, ya'ni nazoratni amalga oshirish vakolati orqali, bu haqda konstitutsiyada to'g'ridan-to'g'ri nazarda tutilgan holatlar talabining mavjudligining o'zi yetarli hisoblanadi. Frantsiyada shunday tartib qabul qilingan. Konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshirishning bu ikki turi ham bir vaqtning o'zida bir mamlakat doirasida amal qilishi mumkin. Agar ish qo'zg'atish uchun biror bir imkoniyat paydo bo'lsa, unda amalga oshiriladigan konstitutsiyaviy nazorat intsidentli konstitutsiyaviy nazorat, ya'ni aniq nazorat deb yuritiladi.

Agar amalga oshiriladigan nazorat konstitutsiyaviy nazorat organning odatdagi vakolatini amalga oshirish tartibi bo'lsa, ya'ni nazoratni amalga oshirish uchun hech bir sud ishi yoki vaziyatni vujudga kelishi talab etilmasa, bu abstrakt konstitutsiyaviy nazorat deb yuritiladi. Abstrakt konstitutsiyaviy nazoratni to'g'ridan-to'g'ri amalga oshiriladigan nazorat deb ham yuritiladi.

³ Xorijiy mamlakatlar konstitutsiyaviy huquqi / Mas'ul muharrir: professor A.A. Azizxo'jaev. — Toshkent: TDYuI, 2009, 287-bet.

To'g'ridan-to'g'ri amalga oshiriladigan konstitutsiyaviy nazorat odatda, konstitutsiyaviy nazoratni maxsus sudlar amalga oshiradigan mamlakatlarda amal qiladi. Bunda mamlakatdagi har qanday nor-mativ huquqiy aktlarning konstitutsiyaga muvofiqligi baholanadi.

Qonun vakolatli organlar tomonidan chiqarilgandan keyin har qanday vakolatli yoki manfaatdor shaxs ushbu qonunning konstitutsiyaviyligini baholab berish talabi bilan konstitutsiyaviy nazorat organiga murojaat qilishi mumkin. Murojaat qilish huquqiga ega sub'ektlar doirasi maxsus qonunlar bilan belgilangan, ayrim davlatlarda konstitutsiyaviy nazoratning har ikkala ko'rinishi ham mavjud. Masalan, Italiya va Germaniyada shunday nazorat shakllari amal qiladi.

Konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshirish talabi bilan murojaat qilish huquqiga ega sub'ektlar doirasini har bir mamlakat qonunchiligiga ko'ra, turlicha belgilanganligini ko'rishimiz mumkin. Deyarli barcha xorijiy mamlakatlar milliy qonunchiligida tashabbus sub'ekti sifatida dastlab ushbu vakolatga ega organlar ko'rsatilgan.

Undan so'ng esa, yuridik va jismoniy shaxslar e'tirof etiladi, aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, dastlabki o'rinlarda quyidagilar bo'lishi mumkin: davlat boshlig'i, hukumat a'zolari, deputatlar yoki parlament komissiyalari kabilar.

Agar davlat qonunchiligida nazarda tutilgan bo'lsa, fuqarolar ham sub'ekt sifatida e'tirof etiladi. Ko'pchilik hollarda konstitutsiyaviy nazorat organining chiqargan qarori deyarli hamma mamlakatlarda hal etuvchi qaror sifatida e'tirof etiladi. Hamda ushbu qaror ustidan shikoyat qilinishi mumkin emas. Ushbu qaror yuzasidan apellyatsiya faqatgina o'sha sudning qarori asosida amalga oshiriladi. SHveytsariyada konstitutsiyaviy nazorat organlari qonun kuchga kirgandan so'ng, ular yuzasidan nazoratni amalga oshiradi.

Ayrim davlatlarda konstitutsiyaviy nazoratning har ikki turi amal qiladi, ya'ni bu mamlakatlarda nazoratning ham majburiy, ham oqibat keltiruvchi turlari amalda joriy etilgan. Bu qabul qilingan qonunning muhimligiga bog'liq. Ushbu davlatlarda muhim organik qonunlar nazorati oldindan ya'ni majburiy nazorat

qilish orqali amalga oshirilsa, kamroq ahamiyatli qonunlar esa oqibat keltiruvchi nazorat orqali amalga oshiriladi. Federativ tuzilishdagi davlatlarda konstitutsiyaviy nazorat organlari federatsiya sub'ektlari va ular o'rtasidagi nizolarni ham ko'rib hal etadi.

Ayrim davlatlarda masalan, SHveytsariyada federatsiya sub'ektlarida qabul qilingan qonunlar konstitutsiyaviy nazorat qilinmasligi mumkin. U yerda konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshirishning yagona amal qiluvchi qoidasi mavjud bo'lmasa-da, hamma federatsiya sub'ektlarida bir xilda e'tirof etilgan yagona konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshirish printsipli mavjud.

Ushbu printsipl amaldagi qonunlarni konstitutsiyaga muvofiq-ligini nazorat qilishdir.

3. Xorijiy mamlakatlarda umumiy yurisdiktsiyali sudlar hamda maxsus yurisdiktsiyali sudlar tomonidan konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshirish

Konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshirish xorijiy davlatlarda turli davlat organlari tomonidan amalga oshiriladi. Bu holatlar davlatlarning boshqaruv shakli hamda tuzilish shakliga bog'liq.

Konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshiruvchi organlar ikki xil bo'lishi mumkin:

Ixtisoslashmagan organlar;

Maxsus organlar.

Ixtisoslashmagan konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshiruvchi organlar. Sotsialistik davlatlarda konstitutsiyaviy nazorat funksiyasini, ayniqsa, qabul qilinayotgan qonunlarning konstitutsiyaviyligini nazorat qilish parlamentga, shuningdek, uning doimiy faoliyat ko'rsatuvchi organi (oliy vakillik organi prezidumi, davlat kengashi, doimiy komitet)ga topshirilgan. Ba'zida shu maqsadda parlamentda maxsus organlar (doimiy konstitutsiyaviy komissiya) tuzilishi mumkin. Uning tarkibiga konstitutsiyaviy huquq bo'yicha mutaxassis bo'lgan deputatlardan bir guruhi kiritiladi. Bunday tartib oldin Ruminiyada bo'lgan. Ammo bu organ qarori tavsiyaviy xarakterga ega. Ayni zamonda,

sotsialistik davlatlarda maxsus konstitutsiyaviy nazorat organlari mavjud emas. Ular bunday organ bo'lishi kerak emas deb hisoblaydilar, sababi bunday organlar parlamentning oliyligini buzadi. Maxsus konstitutsiyaviy nazorat organlari yana bir marta parlamentning oliyligi kontseptsiyasini ishlab chiqqan davlat - Buyuk Britaniyada ham yo'q. Yana konstitutsiyaviy nazorat organlari Niderlandiyada ham yo'q.

Totalitar sotsializm davlatlarida konstitutsiyaga rioya etilishi ustidan nazoratni prokuratura, alohida savollar (inson huquqlari, atrof tabiiy muhit himoyasi, tillar tengligi) yuzasidan esa parlament vakolat bergan organ (ombudsman) amalga oshiradi. Jamoat birlashmalarining ustavlarini ro'yxatga olishda ularning konstitutsiyaga mosligini ro'yxatdan o'tkazuvchi organ (odatda, Adliya Vazirligi) tekshiradi.⁴

Ko'pincha ixtisoslashmagan organlar o'z vakolat doiralarida konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshiradilar, konstitutsiyaviy nazorat esa aynan shu maqsadda tashkil etilgan maxsus organlar tomonidan amalga oshiriladi.

Sud konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshirishda alohida ahamiyat kasb etadi. Anglo-sakson huquq tizimidagi ko'pchilik davlatlarda (Avstriya, Hindiston, Kanada, AQSH va h.k.) bu funktsiyani asosiy funktsiyasi jinoiy va fuqarolik ishlarini ko'rish bo'lgan umumiy yurisdiksiyali sudlar (umumiy sudlar) amalga oshiradi. Ba'zi mamlakatlarda, bu barcha umumiy sudlar tomonidan amalga oshirilishi mumkin, ammo asosiy hal qiluv qarorni Oliy sud instantsiyasi ko'rib chiqadi (Skandinaviya davlati, AQSH, Filippin, Yaponiya), boshqa mamlakatlarda esa konstitutsiyaviy nazorat faqat Oliy sud tomonidan amalga oshirilishi mumkin (Gana, SHri-lanka, Estoniya), federativ davlatlarda esa, federatsiya sub'ektlarining (shtat va h.k.) Oliy sudlari tomonidan (Kanada, Malayziya) amalga oshiriladi, biroq hal qiluv qarorini Oliy sudi amalga oshiradi.

Ba'zi mamlakatlarda, konstitutsiyaviy nazorat (nazorat)ni amalga oshirish maxsus organga konstitutsiyaviy sudga yuklatilgan, masalan, Germaniya, Italiya davlatlarida. Odatda, u barcha hokimiyat tarmoqlaridan iborat tarkibda

⁴ В.Е.Чиркин. Конституционное право зарубежных стран. –М.: Юрист, 2001. стр-51.

shakllantiriladi: qonunchilik- parlament, ijro hokimiyatidan- prezident, sud hokimiyatidan iborat bo'ladi, ba'zan esa faqat parlamentdan iborat bo'ladi, masalan, Yugosloviya, Germaniya davlatlarida. Uning tarkibiga nafaqat yuqori sud stajiga yoki advokatlik amaliyotiga ega professionallar, balki huquq va siyosat sohasidagi professorlar, sobiq davlat xizmatchilari ham kirishi mumkin. Ular odatda, umrbodga tayinlanmaydilar, aksincha ancha uzoq muddatga tayinlanadilar (biroq 12 yildan ko'pga emas).⁵

Ko'pchilik qonun xujjatlarida konstitutsiyaviy sudning birlamchi vakolati sifatida konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshirish, davlat organlari va mansabdor shaxslarni konstitutsiya va qonunlarga rioya etishlarini tekshirish kiritilgan.

Ba'zan konstitutsiyaviy sud a'zolari teng vakolatlarga ega palatalarga (odatda ikkitaga) bo'linishi ham mumkin (masalan, Germaniyada), ba'zi mamlakatlarda esa yagona kollegiya sifatida ish olib borishi mumkin (masalan, Ispaniyada).

Ukrainaning «Konstitutsiyaviy sudi to'g'risida»gi konstitutsiyaviy qonunining 3-moddasida, Ukraina Konstitutsiyaviy sudi Konstitutsiyaning butun mamlakat hududida oliyligini ta'minlovchi kafolat ekanligi mustahkamlab qo'yilgan.

Ba'zi bir mamlakatlarda konstitutsiyaviy nazorat funktsiyasi alohida yoki Oliy sud tarkibida bo'lishi mumkin bo'lgan maxsus konstitutsiyaviy kafolat palatasi yoki konstitutsiyaviy nazorat pala-tasi tomonidan amalga oshirishi mumkin. Kolumbiya, Peru, Estoniya davlat-larida yuqorida qayd etilgan konstitutsiyaviy nazorat funktsiyasini amalga oshiruvchi maxsus palatalar Oliy sud tarkibiga kiradi. Ba'zi federatsiya (Germaniya) sub'ektlarining o'z konstitutsiyaviy sudlari mavjud bo'lib, ular doimiy, ba'zan esa vaqtincha faoliyat yuritadi.

Qozog'iston, Marokash, Senegal, Tunis davlatlarida konstitu-tsiyaviy kengashlar tuziladi, ba'zan ular konstitutsiyaviy sud yoki oliy konstitutsiyaviy sud deb ham nomlanadi. Ammo uning tarkibida odatda, sudb'yalar emas balki,

⁵Xorijiy mamlakatlar konstitutsiyaviy huquqi / Mas'ul muharrir: professor A.A.Azizxo'jaev. – Toshkent: TDYUI, 2009, 289-bet.

maslahatchilar bo'lib, ishni ko'rib chiqish jarayonida sud protsedurasi juda kam ishlatiladi.

Konstitutsiyaviy kengashlar odatda, sud korpusi ishtirokisiz shakllantiriladi. Efiopiyada Konstitutsiyaviy izlanishlar Kengashi degan anologik organ faoliyat yuritadi.

Pokistonda konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshiruvchi Oliy suddan tashqari yana ikki organ mavjud: Islom kengashi (parlamentga qonunlarning Qur'onga va sunnaga mosligini tekshiruvchi uchun maslahatchi organ) va federal SHariat sudi(u ba'zi davlat organlari va fuqarolarning shikoyatlarini ko'rib chiqadi shu jumladan, fuqarolarga taalluqli bo'lgan, shariatga mos kelmaydigan aktlarni ham bekor qilish huquqiga ega).

Ko'pgina davlatlarda endilikda, nazoratning ikkala modeli, ya'ni maxsus organlar va ixtisoslashmagan organlar qo'shilgan (Gretsiya, Ispaniya, Italiya). Ba'zan maxsus konstitutsiyaviy nazorat organlariga boshqa vazifalar ham yuklanishi mumkin, ya'ni referendumning to'g'ri o'tkazilishini nazorat qilish, natijalarini e'lon qilish (Frantsiyada), markaziy va mahalliy organlar o'rtasidagi vakolatlar to'g'risidagi muzokarali masalalarni ko'rib chiqish (Ispaniya), respublika prezidentiga parlament tomonidan qo'yilgan aybni tekshirish (Italiya), konstitutsiyaga zid siyosiy partiyalar tuzilmasligini (GFR), deputatlarni mandatidan mahrum qilish to'g'risidagi parlament qarorini tasdiqlash (Slovakiya).

Konstitutsiyaviy nazorat sudiga davlat oliy organlari va mansabdorlari, federatsiya sub'ektlari, avtonom hududlar, deputatlar va senatorlar guruhi, ombudsman, fuqarolar agar ularning konstitutsiyaviy huquqlari buzilsa, (odatda o'z ishlarini umumiy sudlar tomonidan ko'rilganidan keyin) murojaat qilishlari mumkin. Nihoyat, agar fuqaroning huquqlari o'z mamlakatida barcha toifadagi sudlar tomonidan toptalsa, u xalqaro sudga va xalqaro organlarga murojaat etish huquqiga ega.

Agar konstitutsion nazorat kollektiv organ tomonidan amalga oshirilsa, qaror ko'pchilik ovoz bilan qabul qilinadi. Konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshiruvchi maxsus organlar kamdan kam hollarda qonunni bekor qilish to'g'risida qaror qabul

qiladilar. Qoidaga ko'ra, bu organlar faqat, qonunning konstitutsiyaga mos emasligi to'g'risida qaror qabul qiladilar.

Bu qonunni rasman bekor qilish uchun asos bo'ladi. Uning qarori ustidan odatda shikoyat qilib bo'lmaydi. Ammo ba'zi davlatlarda shikoyat qilish mumkin. Masalan, Efiopiyada konstitutsiyaviy izlanishlar sudining qarori ustidan parlamentning yuqori palatasiga shikoyat qilish mumkin.

4. Xorijiy mamlakatlarda nosudlov konstitutsiyaviy nazorat organlari

Ba'zi mamlakatlarda sud bo'lmagan organlar tuzilishi mumkin. Masalan, Frantsiyada Konstitutsiyaviy nazorat kengashining to'qqizta a'zosi mavjud bo'lib, uning tarkibiga Prezident, Milliy Kengash raisi va Senat raisi uchtdan nomzodni tayinlaydi. SHuningdek, uning tarkibiga sobiq prezident ham kiradi.

Bir qator mamlakatlarda konstitutsiyaviy nazorat funksiyasini prezident amalga oshiradi. Prezident asosiy qonunga ko'ra (masalan, Ruminiya, Ukraina, Frantsiya mamlakatlari konstitutsiyasida) kons-titutsiya kafolati hisoblanadi. Bu, asosan quyidagilarda namoyon bo'ladi, prezident parlament tomonidan qonun qabul qilinganidan keyin va uning promulgatsiya (prezident tomonidan qonunning imzo-lanishi va uning e'lon qilinishi)dan oldin veto (qonunni imzo-lamaydi, natijada qonun kuchga kirmaydi) huquqini qo'llash huquqiga ega yoki bo'lmasa prezident shu qonunning konstitutsiyaviyligi yuzasidan maxsus konstitutsiyaviy nazorat organiga murojaat qilishi mumkin.

Ba'zi musulmon davlatlarida konstitutsiyaviy-diniy kengashlar tuziladi. Eronda konstitutsiyaviy nazorat o'ziga xos organ - nazorat kengashi tomonidan amalga oshiriladi. Kengash 12 shaxsdan iborat bo'lib, ulardan oltitasi ruhoniylardan bo'lib, ular davlat boshlig'i tomonidan tayinlanadi, qolgan oltitasi esa yurist bo'lib, parlament tomonidan tayinlanadi. Kengash qonunlarning nafaqat konstitutsiyaga balki, Qur'onga mosligini ham tekshiradi. U 1982 yil «Agrar reforma va ichki savdo monopoliyasi» to'g'risidagi qonunni, 1987 yil esa «Mehnat to'g'risidagi qonun»ni bekor qilgan. Ammo shunday bo'lsa, ham oxirgi so'z parlamentga tegishli hisoblanadi. Nazorat qiluvchi kengash va parlament o'rtasida kelishmovchiliklar kelib chiqsa, ularni bartaraf etish uchun maxsus kelishtiruvchi

organ tuziladi.

Xorijiy mamlakatlar tajribasida konstitutsiyaviy nazorat organlarini shakllantirishning quyidagi ko'rinishlari mavjud:

Parlament yo'li bilan shakllantirish – konstitutsiyaviy nazorat organini hamma tarkibi mamlakat parlamenti tomonidan shakllantiriladi. Masalan, Germaniya konstitutsiyaviy sudi mamlakat parlamentining yuqori palatasi – Bundesrat tomonidan shakllantiriladi, Bunda nomzodlar palata jami deputatlarining 3/4 qism ovozini to'plashi lozim.

Aralash shakllarida – Konstitutsiyaviy nazorat organini shakllantirishda, faqatgina birgina organ ishtirok etmasdan, balki hokimiyatning bir necha organlari ishtirok etadi. Ya'ni unga ko'ra, konstitutsiyaviy nazoratni organiga nomzodni tayinlash bir necha davlat hokimiyati ixtiyorida bo'ladi.

Masalan, Ispaniyada Konstitutsiyaning 159-moddasiga muvofiq konstitutsiyaviy nazorat sudining 12 a'zosi rasman qirol tomonidan tayinlansa-da, ammo nomzodlarni ko'rsatish quyidagi tartibdan iborat: Nomzodlardan to'rttasi Quyi palata taklifi bilan, to'rttasi yuqori palata taklifi bilan, ikkitasi hukumat va ikkitasi sud hokimiyati Bosh kengashi tomonidan taqdim etiladi. Qirol ularni inkor etishi mumkin emas. Nomzodlar parlamentda deputatlarning 1/3 qism ovoz berish yo'li bilan tanlanadi. Aslida Oliy sud nomzodini prezident beradi va unga senat rozilik berishi lozim. Ammo amalda Oliy sud sudyalari Senat roziligini olgach tayinlanishi mumkin, agar senat nomzodni inkor etsa u holda boshqa nomzod ko'rsatiladi. Masalaning ikkinchi tomoni shundaki, senatning o'zi nomzodni taklif qilmaydi, balki ko'rsatilgan nomzodni faqatgina, ijobiy yoki salbiy javobi asosida ma'qullaydi yoki inkor etadi.

Aralash tartibiga shunday xususiyat xoski, konstitutsiyaviy nazorat organining a'zolari hokimiyatning turli tarmoqlari tomonidan tayinlanadi.

Frantsiyada konstitutsiyaviy nazorat kengashining to'qqizta a'zosi bo'lib, Prezident, Milliy Kengash raisi hamda Senat raisi uchtdan nomzodni tayinlaydi, Ular to'qqiz yil muddatga tayinlanadi. SHunga o'xshash tartib Italiya va Avstriyada ham mavjud.

Konstitutsiyaviy nazorat organini parlamentsiz shakllantirish usuliga misol, Yaponiyada konstitutsiyaviy nazorat sudining 15 a'zosi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tayinlanadi. Rais esa imperator tomonidan tayinlanadi, ya'ni ushbu tizimda konstitutsiyaviy nazorat organini shakllantirishda parlament ishtirok etmaydi.

XULOSA

Mazkur kurs ishini yozish natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

- Konstitutsiya davlatning asosiy qonuni bo'lib, uning normalari qolgan boshqa barcha qonunlarga nisbatan ustuvorlik kasb etadi. Amaldagi qonunchilikning barcha normalari konstitutsiya normalariga moslab qabul qilinadi. Konstitutsiyada amaldagi qonunchilikning asosiy yo'nalishlari belgilab beriladi.
- Har bir Konstitutsiya o'zining oliy yuridik kuchga ega bo'lgan asosiy qonun sifatidagi yuridik mohiyati bilan bir qatorda, ijtimoiy-siyosiy mohiyatga ham egadir.
- Barcha davlatlarda albatta, agar u demokratik davlat bo'ladigan bo'lsa, qonun chiqaruvchi vakolatli organning qonunlari va boshqa normativ huquqiy akt chiqarish huquqiga ega bo'lgan davlat organining chiqargan huquqiy aktlarini tekshirish uchun konstitutsiyaviy nazorat organi tashkil etilgan.
- Konstitutsiyaning jamiyatda mavjud bo'lgan munosabatlarni tartibga solishdagi ahamiyati uning huquqiy aktlar tizimidagi oliyligini ta'minlash zaruriyatini keltirib chiqaradi. Konstitutsiyaning huquqiy himoyasi deganda, shunday vosita va yo'llarni tushunish kerakki, ularning yordamida konstitutsiyaning qonuniyligiga qattiq rioya etish rejimiga erishish kerak, boshqa barcha davlat organlari tomonidan qabul qilingan huquqiy aktlar unga mos bo'lishi kerak, konstitutsiyaga mos bo'lmagan huquqiy aktlarni, shuningdek, alohida normalarni konstitutsiyaga mos emasligi tufayli bekor bo'lish printsipli tushuniladi.
- Konstitutsiyaviy nazorat – davlatda huquqni himoya qilish fao-liyatining alohida turi bo'lib, mazkur davlat qonunlari va boshqa normativ xujjatlarining konstitutsiyaga muvofiqligini tekshirishida o'z ifodasini topadi.
- Huquqiy davlatning asosiy belgilaridan biri bu konstitutsiya va qonunlarning ustunligini ta'minlashdan iboratdir. Bu vazifa konstitutsiyaviy nazorat

organlari, ya'ni konstitutsiyaviy sudlov organlariga tegishlidir.

- Konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshirish xorijiy davlatlarda turli davlat organlari tomonidan amalga oshiriladi. Bu holatlar davlatlarning boshqaruv shakli hamda tuzilish shakliga bog'liq.
- Ko'pchilik qonun xujjatlarida konstitutsiyaviy sudning birlamchi vakolati sifatida konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshirish, davlat organlari va mansabdor shaxslarni konstitutsiya va qonunlarga rioya etishlarini tekshirish kiritilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston, 2012
2. Karimov.I.A.Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish kontseptsiyasi.T.: O'zbekiston, 2010.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning «Yuksak bilimli va intellektual rivojlangan avlodni tarbiyalash – mamlakatni barqaror taraqqiy ettirish va modernizatsiya qilishning eng muhim sharti» mavzusidagi xalqaro konferentsiyaning ochilish marosimida so'zlagan nutqi // Xalqaro konferentsiya materiallari, T.: O'zbekiston - 2012.
4. I.A.Karimov. O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. T.1., T.: O'zbekiston, 1994
5. Конституции мира: Сб. Конституции государств мира / Сост. У.Таджиханов, А.Х.Саидов. Т.1–8. – Ташкент: Академия МВД РУз, 1997. – С.134.
6. Xorijiy mamlakatlar konstitutsiyaviy huquqi / Mas'ul muharrir: professor A.A.Azizxo'jaev. – Toshkent: TDYuI, 2009.
7. Xorijiy mamlakatlar konstitutsiyaviy (davlat) huquqi / Mas'ul muharrir: dotsent D.Q.Ahmedov. – Toshkent: TDYuI, 2006.
8. Tadjixanov U. Odilqoriev X. Saidov A. O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyaviy huquqi: Yuridik oliy o'quv yurtlari uchun darslik. – Toshkent: SHarq, 2001. – B.492.
9. Konstitutsiyaviy huquq: Izohli lug'at / A.Azizxo'jaev, O.Husanov, X.Azizov. – Toshkent: O'zR IIV Akademiyasi, 2001. – B.47.
10. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy huquqi. - T.: Moliya, 2002
11. Saidov A.X. Jahon konstitutsiyaviy amaliyoti va O'zbekiston Respublikasining Asosiy Qonuni. – T.: Bilim, 1992
12. Odilqoriev H.T. Davlat va huquq nazariyasi. - T., 2009

Elektron ta'lim resurslari:

1. [www. pedagog. uz](http://www.pedagog.uz)
2. [www. Ziyonet. uz](http://www.Ziyonet.uz)
3. <http://www.Norma.uz>
4. <http://www.Lex.uz>
5. <http://www.Law library.ru>